

دستور زبان فارسی

بر پایه نظریه گشتاری، (ویرایش دوم)

دکتر مهدی مشکوة‌الدینی
استاد دانشگاه فردوسی مشهد

سرشناسه:	مشکوٰۃ الدینی، مهدی، ۱۳۲۰ -
عنوان و نام پدیدآور:	دستور زبان فارسی بر پایه نظریه گشتاری / مهدی مشکوٰۃ الدینی.
وضعیت ویراست:	[ویراست ۲]
مشخصات نشر:	دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۹.
مشخصات ظاهری:	۲۴۲ ص. : جدول، نمودار.
فروست:	انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد؛ شماره ۹۹.
شابک:	ISBN: 978-964-6335-80-6
وضعیت فهرست نویسی:	فیبا
یادداشت:	ص. ع به انگلیسی:
یادداشت:	Mehdi Meshkat al-dini. An introduction to Persian transformational syntax
یادداشت:	چاپ سوم: زمستان : ۱۳۸۲
یادداشت:	چاپ هشتم: بهار: ۱۳۸۵
یادداشت:	چاپ دوازدهم: پاییز: ۱۳۹۱
یادداشت:	چاپ سیزدهم: زمستان: ۱۳۹۲
یادداشت:	کتابنامه: ص. [۲۱۵] - ۲۱۷
موضوع:	فارسی -- دستور زبان زایشی
شناسه افزوده:	دانشگاه فردوسی مشهد.
رده بندی کنگره:	۱۳۷۹ / م ۵۵۵ / PIR2688
رده بندی دیویی:	۴۱۵
شماره کتابشناسی ملی:	۱۹۲۸۴ - ۷۹ م

دستور زبان فارسی بر پایه نظریه گشتاری، (ویرایش دوم)

پدیدآورنده: دکتر مهدی مشکوٰۃ الدینی
مشخصات: وزیری، ۱۰۰۰ نسخه، چاپ پانزدهم، زمستان ۹۶
چاپ و صحافی: چاپخانه دانشگاه فردوسی مشهد
بها: ۱۵۰/۰۰۰ ریال

انتشارات
۹۹

مراکز پخش:

فروشگاه و نمایشگاه کتاب پردیس: مشهد، میدان آزادی، دانشگاه فردوسی مشهد، سازمان مرکزی،
جنب سلف یاس تلفن: ۳۸۸۳۳۷۲۷ (۰۵۱)
مؤسسه کتابیران: تهران، خیابان کارگر جنوبی، خیابان لبافی نژاد، بین خیابان فروردین و اردیبهشت،
شماره ۲۳۸ تلفن: ۶۶۴۹۴۴۰۹-۶۶۴۸۴۷۱۵ (۰۲۱)
مؤسسه دانشسیران: تهران، خیابان انقلاب، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت) نبش خیابان نظری،
شماره ۱۴۲ تلفن: ۶۶۴۰۰۲۲۰-۶۶۴۰۰۱۴۴ (۰۲۱)

<http://press.um.ac.ir>

Email: press@um.ac.ir

فهرست مطالب

سیزده	پیشگفتار
	بخش اول
۱	برخی نظرگاه‌های بنیادی در تدوین دستور زبان گشتاری
	فصل اول
۳	مقدمه
۳	۱ - زبان‌شناسی و دستور زبان
۶	۲ - توانش زبانی ، موضوع اصلی توصیف دستور زبان گشتاری
۱۲	۳ - توانش زبانی و مجموعه بی‌شمار جمله‌های زبان
۱۴	۴ - واقعیت انتزاعی جمله‌های زبان
۱۷	یادداشتها
	فصل دوم
۱۹	دستور زبان گشتاری
۱۹	۱ - کشف قاعده‌های دستوری و توصیف جمله‌های زبان
۲۲	۲ - ژرف ساخت ، روساخت و گشتارهای دستوری
۲۵	۳ - بخشهای دستور زبان گشتاری
۳۰	یادداشتها

بخش دوم

۳۱ قاعده‌های سازه‌ای ، ژرف‌ساخت و قاعده‌های گشتاری در زبان فارسی

فصل سوم

۳۳ قاعده‌های سازه‌ای ، واژگان و قاعده‌های گشتاری

۳۳ ۱ - بخش نحوی دستور زبان

۳۴ ۲ - قاعده‌های سازه‌ای

۴۱ ۳ - واژگان و قاعده‌های زیر مقوله‌ای

۵۲ ۴ - قاعده‌های گشتاری

۵۸ یادداشتهای

فصل چهارم

۵۹ ژرف‌ساخت جمله‌های اصلی

۵۹ ۱ - جمله‌های اصلی

۶۱ ۲ - وجه

۶۳ ۳ - پرسش

۶۶ ۴ - عنصر منفی

۶۷ ۵ - قید

۶۸ ۶ - فعل و حبهی

۷۰ ۷ - متمم

۷۲ ۸ - نمود

۷۳ ۹ - مطابقه شناسه و نهاد

۷۵ یادداشتهای

فصل پنجم

۷۷ جمله‌های مرکب

۷۷ ۱ - همپایگی و ناهمپایگی در جمله‌های مرکب

۷۸ ۲ - جمله‌های مرکب همپایه

۸۰ ۳ - جمله‌های مرکب ناهمپایه

۸۸ یادداشتهای

بخش سوم

روساخت جمله و سازه‌های آن در زبان فارسی

۸۹

فصل ششم

تجزیهٔ روساختی جمله

۹۱

۱ - روش تجزیه روساختی

۹۱

۲ - نمایش تجزیهٔ روساختی

۹۲

۳ - دوسازهٔ عمدهٔ جمله: نهاد و گزاره

۹۴

۴ - گزاره و گروه فعلی

۹۸

الف - مسند + فعل رابط

۹۸

ب - متمم اسمی + فعل رابط

۱۰۰

ج - متمم قیدی + بودن

۱۰۱

د - فعل لازم

۱۰۲

ه - گروه اسمی + را + فعل متعدی

۱۰۳

و - متمم

۱۰۵

ز - متمم مفعولی

۱۱۰

ح - فعل + جملهٔ وابسته

۱۱۱

۵ - متمم قیدی یا قید

۱۱۳

۶ - انواع جمله

۱۱۴

الف - جملهٔ ساده

۱۱۴

ب - جملهٔ مرکب

۱۱۵

ب - ۱ - جملهٔ مرکب همپایه

۱۱۵

ب - ۲ - جملهٔ مرکب ناهمپایه

۱۱۶

یادداشتها

۱۱۹

فصل هفتم

فعل

۱۲۱

۱ - صورتهای فعلی

۱۲۱

۱۲۱	۲ - فعل واژگانی
۱۲۲	پایه
۱۲۲	نشانه زمان
۱۲۲	نشانه حال
۱۲۲	نشانه ماضی
۱۲۲	پی بند صفت مفعولی
۱۲۲	نشانه نفی
۱۲۳	پیشوند فعلی
۱۲۳	پی بند رابط
۱۲۳	فعل معین
۱۲۳	عنصر سببی
۱۲۶	۳ - واژه فعل
۱۲۶	الف - فعل حال ساده
۱۲۶	ب - فعل حال استمراری
۱۲۷	ج - فعل حال التزامی
۱۲۸	د - ماضی ساده
۱۳۱	ه - ماضی استمراری
۱۳۲	و - ماضی التزامی
۱۳۲	ز - ماضی نقلی
۱۳۳	ح - ماضی نقلی استمراری
۱۳۳	ط - ماضی بعید
۱۳۴	ی - فعل آینده
۱۳۴	ک - فعل امر
۱۳۵	ل - فعل نهی
۱۳۵	م - فعل مجهول
۱۳۵	ن - فعل سببی
۱۳۶	۴ - فعل وجهی
۱۳۸	۵ - فعل مرکب
۱۴۳	یادداشتها

فصل هشتم

گروه اسمی

- ۱۴۵
- ۱۴۵ – ۱ – تعریف گروه اسمی و جایگاههای نحوی آن
- ۱۴۶ – ۲ – اسم و مشخصه‌های آن
- ۱۴۷ – ۳ – نشانه‌های صرفی اسم
- ۱۴۸ الف – نشانهٔ جنس
- ۱۴۸ ب – نشانه‌های معرفه و نکره
- ۱۵۰ ج – نشانه‌های مفرد و جمع
- ۱۵۳ – ۴ – ضمیر
- ۱۵۳ الف – ضمیر شخصی منفصل
- ۱۵۴ ب – ضمیر شخصی متصل
- ۱۵۴ ج – ضمیر مشترک
- ۱۵۵ ضمیر انعکاسی
- ۱۵۵ ضمیر تاکیدی
- ۱۵۵ ضمیر متقابل
- ۱۵۶ د – ضمیر اشاره
- ۱۵۶ هـ – ضمیر پرسشی
- ۱۵۶ و – ضمیر نامشخص
- ۱۵۶ – ۵ – توزیع ضمیر در جایگاه نهادهای هم مرجع در جمله‌های مرکب همپایه و ناهمپایه
- ۱۵۷ – ۶ – وابسته‌های اسم
- ۱۵۸ الف – وابسته‌های اشاره
- ۱۵۸ ب – وابسته‌های پرسشی
- ۱۵۸ ج – وابستهٔ عدد (و ممیز)
- ۱۵۸ د – وابسته‌های تعجیبی
- ۱۵۸ هـ – وابسته‌های نامشخص
- ۱۵۹ و – وابسته‌های صفتی
- ۱۵۹ ز – وابستهٔ اسمی

- ۱۵۹ ج - وابسته بدل
- ۱۵۹ ط - وابسته متمم اسم
- ۱۵۹ ی - جمله وابسته
- ۱۶۰ ۷ - وابسته‌های پیشین
- ۱۶۰ الف - وابسته پیشین - ۱
- ۱۶۴ ب - وابسته پیشین - ۲
- ۱۶۴ وابسته عدد و ممیز
- ۱۶۵ وابسته عدد ترتیبی
- ۱۶۶ وابسته صفت برترین
- ۱۶۷ ج - وابسته پیشین - ۳
- ۱۷۰ ۸ - وابسته‌های پسین
- ۱۷۱ الف - وابسته صفتی
- ۱۷۲ ۱ - وابسته صفت
- ۱۷۲ ۲ - وابسته بیانی
- ۱۷۲ ۳ - وابسته توضیحی
- ۱۷۲ ۴ - وابسته تشبیهی
- ۱۷۷ ب - وابسته اسمی
- ۱۷۹ مالکیت و تعلق
- ۱۷۹ اختصاص
- ۱۸۰ ج - وابسته بدل
- ۱۸۱ د - وابسته متمم اسم
- ۱۸۲ ه - جمله وابسته
- ۱۸۳ و - ابهام در برخی از صورت‌های "اسم + جمله وابسته"
- ۱۸۵ ۹ - نشانه "را" در گروه اسمی
- ۱۸۵ الف - گروه اسمی در جایگاه مفعول صریح
- ۱۸۷ ب - گروه اسمی در جایگاه پایه فعل مرکب با عنصر فعلی متعدی
- ۱۸۸ ج - گروه اسمی در جایگاه قید زمان و مکان
- ۱۸۸ د - گروه اسمی در جایگاه نهاد با فعل "بودن"
- ۱۸۸ ۱۰ - حروف اضافه

۱۹۰	از
۱۹۰	با
۱۹۰	به
۱۹۱	بر
۱۹۱	بی
۱۹۲	در
۱۹۲	تا
۱۹۳	حز
۱۹۶	یادداشتها

فصل نهم

۲۰۱	قید یا متمم قیدی
۲۰۱	الف - واژه‌های قیدی
۲۰۲	ب - حملهء وابستهء قیدی
۲۰۳	ج - مفاهیم قیدی
۲۰۸	یادداشتها

فهرست نشانه‌هایی که در این کتاب به‌کار رفته است :

- () : عنصر درون آن اختیاری است ، عنصر و یا عناصر معادل و یا هم معنی ، توضیح
- { } : امکانات چندگانه در یک نقطه
- o : امکان تکرار
- * : زنجیره و یا صورت نادرست یا غیر دستوری
- / : بافت زبانی ، عنصر زبانی معادل
- : جایگاه عنصر در بافت زبانی
- φ : تکواژ صفر (یا تکواژی که تظاهر آوایی ندارد) ، بدون نهاد
- " " : اصطلاح ، معنی صورت زبانی ، جمله و یا صورت نمونه
- + : مرز تکواژ ، بعلاوه
- # : مرز واژه
- ≠ : مرز جمله
- [] : جمله وابسته در ژرف ساخت ، مقوله دستوری ، نمایش مشخصه‌های معنایی ، آوانویسی
- () : پیوند نمادهای مرکب
- △ : جمله درونه‌ای : جمله همپایه ، جمله وابسته
- ← : بازنویسی می‌شود به ، تجزیه می‌شود به ، (از راه گشتار) تبدیل می‌شود به ، شامل این انواع است .
- ⇐ : ارتباط دوبخش جمله با امکان جایگزینی
- // : واج‌نویسی

به نام خداوند بخشنده مهربان

پیشگفتار

کتاب حاضر دستور زبان فارسی بر پایه نظریه "زایا گشتاری" است. بر پایه این نظریه، ساخت زبان در سه بخش توصیف می‌شود: بخش نحوی، بخش آوایی، بخش معنایی. از سه بخش مذکور، بخش نحوی به عنوان بخش اصلی در نظر گرفته می‌شود. در این کتاب، تنها توصیف بخش نحوی زبان فارسی مورد توجه می‌باشد، و به همین جهت، بخش آوایی و بخش معنایی زبان فارسی مورد بررسی قرار نمی‌گیرد. از این رو، کتاب حاضر به عنوان توصیف ساخت نحوی زبان فارسی بر پایه نظریه زایاگشتاری محسوب می‌شود. یادآوری این نکته لازم است که پیش از این نیز در زمینه دستور زبان فارسی بر پایه برخی دیگر از نظریه‌های عمومی زبان کتابهای با ارزشی نگاشته شده، که هر یک به سهم خود به روشن ساختن ویژگیهای دستوری زبان فارسی کمک فراوان کرده است.

نظریه "دستور زبان زایاگشتاری" و یا به طور خلاصه "دستور زبان گشتاری" نخستین بار به سال ۱۹۵۷ میلادی، در کتاب "ساختهای نحوی" بتوسط نوآم چامسکی زبانشناس معاصر آمریکایی عرضه گردید، و سپس در سال ۱۹۶۵ در کتاب دیگری از همین زبانشناس، با عنوان "جنبه‌های نظریه نحو" گسترشهای تازه‌ای یافت. از این زمان به بعد نیز، هم بتوسط چامسکی و هم برخی زبانشناسان دیگر، همواره در نظریه مذکور گسترشها و بازنگریهایی به انجام رسیده است. در واقع، نظریه دستور زبان

گشتاری، برای بررسی و توصیف زبان، در پیش چشم پژوهشگران افقی تازه گسترده. از این رو، نظریه مذکور نزد زبان‌شناسان و پژوهشگران دیگر زمینه‌های دانش‌های انسانی بسیار آشناست، هرچند که در سالهای اخیر، برخی نظریه‌های دیگر نیز ارائه شده است.

برخی از زبان‌های شناخته‌شده کنونی بر پایه نظریه دستور زبان گشتاری بررسی و توصیف شده است. بی شک، این گونه بررسی و توصیف برای زبان فارسی نیز سودمند و ضروری می‌باشد زیرا به بهتر روشن ساختن ویژگی‌های دستوری این زبان کمک می‌کند. در دهه اخیر، بر پایه نظریه یاد شده، در باره بخش‌های گوناگون دستور زبان فارسی به‌طور پراکنده بررسی‌ها و پژوهش‌های باارزشی به انجام رسیده است. کتاب حاضر نیز پژوهشی در زمینه دستور زبان فارسی محسوب می‌شود. این کتاب بر پایه نظریه دستور زبان گشتاری به گونه‌ای که در کتاب "جنبه‌های نظریه نحو" (۱۹۶۵ میلادی) ارائه شده و همچنین گسترش‌های بعدی در نظریه مذکور تدوین و نگاشته شده است. از آنجا که این نخستین کتاب دستور زبان فارسی بر پایه نظریه گشتاری است که بخش‌های گوناگونی از توصیف نحوی زبان فارسی را در بر می‌گیرد، بی شک خالی از کمبودها و نارساییها نیست. امید است که با تذکرات صاحب نظران لغزشها و کمبودهای آن برطرف شود.

این کتاب در سه بخش تنظیم گردیده است. در بخش اول، برخی شالوده‌های بنیادی نظریه دستور زبان گشتاری توضیح داده شده است. در بخش دوم، قاعده‌های نحوی زایا و نیز ژرف ساخت جمله ارائه گردیده است. سرانجام در بخش سوم، روساخت جمله و سازه‌های آن در زبان فارسی بررسی و توصیف شده است.

در تدوین این دستور زبان، بیشتر آشنایان به زبان‌شناسی و مسائل دستور زبان فارسی مورد نظر بوده‌اند. به همین جهت، مسائل به صورتی فنی ارائه گردیده، و برخی مفاهیم زبان‌شناسی بدیهی فرض شده است. با این حال، کوشش شده است که مطالب تا حد امکان به بیان ساده ارائه شود، تا دیگر پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه و تحقیق در باره زبان‌شناسی و دستور زبان فارسی نیز بتوانند از آن استفاده کنند. بعلاوه، بخش سوم کتاب، که در آن بررسی و توصیف روساخت جمله و سازه‌های آن در زبان فارسی ارائه گردیده، به گونه‌ای تدوین شده است که می‌تواند بدون

مطالعه دو بخش اول و دوم مورد مطالعه و استفاده قرار گیرد. توضیح این نکته لازم است که این کتاب دستور زبان به صورتی که ارائه شده است برای تدریس در دوره‌های آموزشی پیش از دانشگاه مناسب نیست، بلکه مطالب آن می‌تواند برای تدوین کتابهای ساده دستور زبان برای دوره‌های آموزشی پایین‌ترین به عنوان پایه به کار رود. در تدوین و نگاشتن این کتاب، از نظرات و تذکرات سودمند و باارزش استادان و همکاران بسیاری سود برده‌ام. نظرات پراح آنان موجب شده که بسیاری از کمبودها و لغزشهای آن برطرف شود. بویژه، دکتر علی اشرف صادقی، استاد زبانشناسی دانشگاه تهران نسخه دست‌نوشته اولیه این کتاب دستور زبان را که به صورتی دیگر تدوین شده بود مطالعه کردند و تذکرات پرارزشی دادند. همچنین، دکتر علی محمد حق‌شناس در باره برخی نظرگاههای بنیادی آن تذکرات سودمند دادند. نیز، دکتر نادر جهانگیری، استادیار زبانشناسی، دکتر عباسقلی محمدی، استادیار زبان و ادبیات فارسی، و دکتر محمد مستاجر حقیقی استادیار بخش زبانشناسی دانشگاه فردوسی مشهد، تمامی نسخه دست‌نوشته این کتاب را مطالعه کردند و نظرات، تذکرات و پیشنهادهای بسیار سودمند و پرارزشی ارائه کردند. بر نظرات و پیشنهادهای استادان و همکاران یاد شده ارج بسیار می‌نهم و از آنان سپاسگزاری می‌کنم. همچنین، نظرات پرارزش برخی دیگر از استادان و همکاران در تدوین این کتاب مؤثر بوده است که برای جلوگیری از طولانی شدن مطلب از ذکر نامشان خودداری می‌کنم و به همین جهت از آنان پوزش می‌طلبم. با این حال، لغزشها و نارساییهایی که احتمالاً در این کتاب مشاهده شود، بی‌شک از آن خود من است.

در پایان، از کارکنان صدیق و زحمتکش مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد که برای چاپ این کتاب زحمات فراوانی را بر خود هموار کردند بسیار سپاسگزارم. بویژه، آقای رضا سالاریور که صفحه‌پردازی و نیز نظارت بر چاپ کتاب را بر عهده داشتند، در این راه زحمت بسیاری را پذیرا شدند. کوششهای ایشان را سپاس فراوان دارم.